

rist enne seda, kui Nõukogude lennuväli selle puruks pommitas ja okupatsioonivõimude korraldusel kunstiväärtuslikud varemed hävitati.

Mitmeid raamatus põhjalikult analüüsitud probleeme võib leida ka autori varem publitseeritud artiklites, mis annab võimalusi eneseharrimiseks ka neile kultuurihuvilistele lugejatele, kes tavaliselt ei loe sügavalt teaduslikke monograafiaid. Artiklitele lisandub Dirk-Gerd Erpenbeckiga kahasse publitseeritud Narva kodanike raamat aastatest 1581–1704.

Kokkuvõtteks: Enn Küngi monograafia on raamat, millel on jääv tähendus Eesti ajalookirjanduses. Juba 2001. aastal sai see Eesti parima ajalooraamatu preemia, aga ilmselt ei piirdu hinnang ainult sellega ja on oodata uut tunnustust, mis õigustab ka käesoleva retsensiooni näiliselt hilinenud avaldamist.

Helmut Piirimäe

Välismaalastest kommunistidest stalinliku parteikaadri kasvatamine

Brigitte Studer, Berthold Unfried.
Der Stalinistische Parteikader.
Identitätsstiftende Praktiken und
Diskurse in der Sowjetunion der
Dreissiger Jahre. Böhlau-Verlag,
Köln, Weimar, Wien 2001. 326 lk.

Totalitaarsete režiimide uurimisel kerkib sageli küsimus, kas teemat on võimalik uurida erapooletult ja objektiivselt. Ajaloolased kipuvad režiime ilustama ja õigustama või kujutama neid liiga tumedates värvides ja fatalistlikult hukka mõistma. Sageli on põhjuseks asjaolu, et ajaloolane täidab totalitarismi uurimisel ka ühiskondlikku tellimust. Tuleb arvestada sellega, et tulemus huvitab avalikku arvamust, ja suurema tähelepanu võitmiseks esitatakse autori poolt “sensatsioonilisi uurimistulemusi”.

Brigitte Studeri (Basel) ja Berthold Unfriedi (Viin) sotsiaal- ja kultuuriajalooline uurimistööstalinliku parteikaadri kohta ei püüa stalinismi õigustada ega hukka mõista ning ei paku ka selles valdkonnas midagi sensatsioonilist. Sotsiajal ja kultuuriajaloo alalt on stalinliku NSVL kohta ilmunud viimastel aastatel mitmeid märkimisväärsed uurimistööid Sheila Fitzpatrickult, Stefan Plaggenborgilt jmt.

1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul toimusid Nõukogude ühiskonnas ja kultuurielus suured muudatused, algas stalinlik “kultuurirevolutsioon” ja forsseeritud industrialiseerimine. B. Studeri ja B. Unfriedi uurimistöös tutvustatakse parteilisi toiminguid ja arutlusi, mis tekitasid NSVL-s 1930. aastatel stalinliku identiteedi. Sealjuures on kasutatud peamiselt Kommunistliku Internatsionaali (Kominterni) materjale Venemaa Riiklikust Sotsiaalpoliitika Ajaloo Arhiivist (RGASPI). Dokumentide valik on tingitud selle, et stalinliku parteikaadri identiteeti kujutatakse NSVL-s õppinud ja elanud välismaa kommunistide kaudu. Kõik olulisemad näited, mis on uurimistöös esitatud, põhinevad Komin-

terni dokumentidel. Autorid on kasutanud uurimistöös valdavalt mitte-venekeelseid allikaid, mida leidub Kominterni arhiivis küllaltki palju. Üksikute venekeelsete materjalide tõlkimisel on kasutatud kaastöölise abi. Autorite poolt läbitöötatud inglise-, saksa- ja prantsuskeelne kirjandus on uurimistöös hästi esindatud.

B. Studer ja B. Unfried on jaotanud allikad kaheks: institutsionaalseteks ja mitteinstitutsionaalseteks. Institutsionaalseid allikaid on autorid iseloomustanud marksistlikult.

Institutsionaalsetest allikatest kasutavad raamatu autorid neid, mille kohta saab öelda “poliitiline”. Need on peamiselt isikudokumendid, nagu autobiograafiad, ülekuulamisprotokollid partei puhastusistungitelt (“tšistka”), eneseiseloostus (peamiselt enesekriitika vormis) ja ka nn. isikut objekteerivad dokumendid, nagu iseloomustused, soovitusel, aruanded. Mitteinstitutsionaalsete allikate hulgas tsiteeritakse sagedamini välismaalastest kommunistide memuaare ja päevaraamatuid. Kuidas dokument muutub poliitiliseks või apolitiseerub, see jääb käesolevas käsitluses arusaamatuks. Paistab, et autorid on oma selektsiooni teinud subjektiivselt, sest arvatavasti tuleks kõiki Nõukogude aja institutsionaalseid allikaid vaadelda poliitilisena.

B. Studer ja B. Unfried kirjeldavad stalinliku identiteedi paradigmasid 1930. aastatel NSVL-s elanud suhteliselt suletud grupi (subkultuuri) – välismaalaste kaudu. Vaatamata sellele, et välismaa kommunistid olid NSVL-s stalinlikku identiteeti alles omandamas, on võimalik vaadelda stalinlikke rajaotsinguid laiemalt ja heita pilku ajastu mentaliteedile. Ilmselt on autorid allikate nappuse ja arhiivide suletuse tõttu käsitlenud teemat vaid aastateni 1936/1937.

B. Studer ja B. Unfried kinnitavad, et 1930. aastate NSVL-s kujundati identiteeti peamiselt enesekriitika ja kriitika vormis kui “tööd iseendaga” või “endast rääkimist”. Iseendaga töötamine tähendas aga kogu elu kestvat õppimist, “kultuurinimeseks” kasvamist ja “uueks inimeseks” saamist. Õppides omandati stalinlikud mõttemallid, argumentatsioonid, retoorilised vahendid, niisamuti ka maneerid, käitumine, elukombed ja truudus süsteemi vastu. “Uus inimene” oli sobiv hakkama ehitama sotsialistlikku ühiskonda. Endast rääkimine oli nii õpitu praktiliseerimine kui ka edasiõppimine.

“Stalinlik parteikaader” sisaldab seitset peatükki. B. Studer on kirjutanud igapäeva elust ja parteist, kaadrikasvatusest ja parteilase eraelust kõnelemisest, B. Unfried on uurinud kaadrikontrolli, järelevalvet, “puhastusi” Kominternis ja

selle parteikoolides, kaadribiograafiad ning kriitikat ja enesekriitikat.

Välismaalastest kommunistid olid NSVL-s enamasti kas poliitiliste emigrantidena või Kominterni ülesandel. 1920. aastatel ja 1930. aastate algul võeti saabunud ka lahkesti vastu. 1930. aastate keskel muutus suhtumine välismaalastesse NSVL-s negatiivseks ning hakati propageerima vene natsionalismi. Kahjuks jääb käsitlusest mulje, nagu oleks peaaegu kõigil NSVL-i sõitnud välismaalastel olnud nõukogude propaganda tõttu ekslik arusaam sotsialismi sünnimaal toimuvast. Nad olevat lootnud leida eest jõuka, liberaalse ning edumeelse kodanikuvabadustega riigi. Autorid ei maini, et oli ka kommuniste, kes olid oma poliitilise tegevuse pärast kas kodumaalt põgenenud või saadetud välja NSVL-i ega omanud muid alternatiive. Pigem meelitati NSVL-i tulijaid sageli isiklike hüvedega. Paljud lootsid pöörduda tagasi sotsialistlikuks muudetud kodumaale ja saavutada seal NSVL abiga kõrge positsioon.

Vaatamata nendele ootustele ja lootustele oli paljudel nõukogude reaalsusega raske kohaneada. Tulijad ei osanud vene keelt ega mõistnud kohalikke kombeid ning neid kohustati muutuma “uuteks inimesteks”.

Nõukogude inimese kasvatamine algas üldjuhul lapsepõlvest peale. Välismaalastel tuli sageli maha salata oma senised veendumused ja alustada nõukogude ideoloogia ning mõtlemis- ja käitumismallide omandamist. Ümberkasvamisel tuli kasuks proletaarne haridus, sest see tähendas ennekõike kesist haridustaset. NSVL-s oli ju ettekujutus, et vähese haridusega inimesel on kergem omandada nõukogulikku identiteeti. “Uue inimese” kasvatamiseks oli asutatud Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlik Ülikool ja Rahvusvahelise Leninismi Kool. Koolis õpetati kommunistile marksismi ja leninismi aluste kõrval parteilise autobiograafia, kriitika ja enesekriitika koostamist ja avalikku esitamist. Teooria oli läbi põimunud praktikaga.

Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooliga olid seotud paljud eestlased. Nime-tada võiks mõndagi ENSV-s 1940. ja 1950. aastatel juhtivatel kohtadel olnud kommunisti: EK(b)P KK sekretäre Feodor Okki, Nikolai Puuseppa, Villem Kuusikut ja Nikolai Karotamme. Viimane neist oli 1930. aastate keskel leninlikus koolis õppejõuks ja vallandati suure puhastuse ja terrori käigus. Peale selle oli õpilaste ja õppejõudude hulgas ka vanema põlvkonna kommuniste, kellest paljud hukkusid stalinlike repressioonide käigus.

B. Unfried käsitleb põhjalikult parteilase eluloo ehk autobiograafia koostamist. See oli olulisemaid instrumente parteilase kasvatamisel ja enesearendamisel. Elulugu esitati kas ankeedi kujul või vabas vormis jutustusena. Eluloos pidi olema kirjas sotsiaalne päritolu, haridus, parteielulugu (parteiline karjäär, kõrvalekalded parteiliinist jms.), ühiskondlik tegevus ja töökäik. Koolides õpetati koostama näidiselulugusid. Vältida tuli originaalsust ning jälgida sotsialistlikke kaanoneid. Eeskujulikus autobiograafias oli parteilane tavaliselt töölispäritolu, madala proletaarse haridustasemega (aitas vältida “võõraid mõjusid” ja kujundada eeskujulikku parteilast), tegi katkematult ja ennastalsalgavalt parteialast tööd, oli iseloomult lihtne ja ohvrimeelne ning valmis paljastama partei ja ühiskonna vaenlasi. Nendele kriteeriumidele vastavaid kommuniste leidis ka välismaalaste hulgas. Nagu B. Unfried märgib, oli valitud isikutel vajadusel võimalik oma elulugu ka selliselt “kohandada”, et see oleks eeskujulik, sest elulugude alusel koostati juhtivate tööliikumisetegelaste “näidisbiograafiaid”.

Uurimistöö kõige põhjalikum ja huvitavam osa käsitleb kriitika ja enesekriitika koostamist ja ettekandmist. Kriitika ja enesekriitika oli parteieliu lahutamatu osa. Sellel oli ideoloogiline ja poliitiline tähendus, sest enesekriitika ja kriitika all mõisteti parteilist demokraatiat, kontrolli “alt ülesse” ja kaitset partei bürokrateerumise vastu. Iga parteilane pidi regulaarselt rääkima partei “puhastusistungitel” oma poliitilisest tegevusest ja kandma ette “õiget” parteiliini. Alguses oli sel tegevusel pedagoogiline tähendus, sellega julgustati endast rääkima ja iseendaga töötama. Enesekriitika oli osa parteilase enesepuhastusest ja osa “uue inimese” kasvatamisel. Kriitika kaudu sai partei lihtliige kontrollida oma juhte ja neid arvustada.

Stalinismi perioodil kadus enesekriitika ja kriitika pedagoogiline ja didaktiline tähendus. Muutus mõistete sisu. Enesekriitika ja kriitika abil asuti ellu viima terrorit. Enesekriitika kadus regulaarsetelt “puhastusistungitelt” ja hakati korraldama erinõupidamisi, kus parteilast sunniti tunnistama oma süüd, mis oli tavaliselt fabritseeritud. “Puhastusistungid” muutusid parteilisteks ülekuulamisteks. Parteilisele ülekuulamisele järgnes ülekuulamine NKVD-s.

Kuigi autorid käsitlevad oma uurimistöös ka parteikaadri kontrollorganeid ja parteilase eraelust rääkimist, on seda tehtud vaid pealiskaudselt. Kontrollorganite tutvustamisel piirdutakse Kominterni kaadriosakonna, internatsionaalse

kontrollkomisjoni ja Kominterni täitevkomitee j.a. ÜK(b)P komitee tutvustamisega. Kahjuks ei tutvusta B. Unfried nende organite vahetõrget ja kohta organisatsioonis. Mainimata on jäetud, et kaadriosakond tegeles eelkõige nende ülesannetega, mis ongi käesoleva teose objekt, s. t. uurimistöös vaadeldud institutsionaalsete dokumentidega. Samuti ei tõesta B. Unfried väidet, nagu oleks Kominterni kaadriosakond olnud 1930. aastatel “rohkem või vähem” NKVD filiaal. Internatsionaalse kontrollkomisjoni liikmena on raamatus mainitud ka Jaan Anvelt nime. Anvelt oli kontrollkomisjoni liige aastatel 1928–1937.

Teose tugevaim külj on kindlasti sajad kirjeldused välismaalastest kommunistide päevikutest, elulugudest ja esinemistest parteikoosolekutel. Enamasti on kasutatud olemuselt orgaanilisi tsitaate, mis ilmestavad tabavalt nõukoguliku mõttelaadi, tuues välja selle paradokse. Sageli võib välismaalaste märkmetest välja lugeda etteheitvat suhtumist stalinlikku süsteemi ja üldisi kohanemiskeskusi ühiskonnaga.

Vaatamata raamatu mõnele vajakajäämisle on “Stalinliku parteikaadri” näol tegemist huvitava ja vajaliku käsitlusega kultuuri- ja sotsiaalajaloo vallas. B. Studeri ja B. Unfriedi järgmised projektid annavad põhjust oodata veelgi detailsemad uurimusi Kominterni ja NSVL-s tegutsenud välismaiste kommunistide teemal.

Olev Liivik